הסיור המקראי

יוסי שפנייר

חלק א: היחס ללימוד התנ"ך ומקורות יהודיים בשדה — מבט היסטורי*

הסיור המקראי כשמו כן הוא, מטרתו לשלב את לימוד המקרא עם השדה. אחד היתרונות שיש לתלמיד הלומד תנ"ך בארץ ישראל הוא יכולתו ללמוד את הדברים במקום התרחשותם ולנסות תוך כדי לימוד זה לשחזר את האירועים באתרם, כאילו לפתוח את החלון ולקרוא את התנ"ך בשדה. או בתיאור ציורי אחר שאמר לי פעם אחד המטיילים: 'יש מקומות בארץ ישראל שצריך לחלוץ נעליים בזמן הסיור כיון שממש דורכים שם על פסוקים'.

בפרק ראשון של רשימה זו ננסה לעקוב אחר התפתחות היחס לשילוב לימוד התנ"ך בשדה, תחילה כביטוי להשקפה פרטית של תיירים ונוסעים ומתיישבים בראשית ההתיישבות הציונית המודרנית בארץ, כשהמקרא וידיעת הארץ הפכו להיות אבני יסוד בחינוך הארץ־ישראלי, עד למצב שבו לימוד התנ"ך בשדה הפך להיות חלק אינטגרלי של לימוד ממלכתי מסודר שבלעדיו הלומד מרגיש חסר. הדברים יובאו בדרך כלל בסדר כרונולוגי וזאת מתוך מגמה להראות את ההתפתחות והיחס ללימוד זה. תיאורינו יתייחסו למקורות החל ממחצית המאה הי"ט ועד ימינו מהם ניתן לראות התפתחות ביחס לנושא בו אנו מתמקדים. היחס לסיור בכלל ולחינוך לטבע וטיולים הוא מורכב ומתחיל מוקדם יותר אך בו לא נעסוק במסגרת זו.[1]

נוסעים רבים, שעלו לארץ לאורך כל הדורות, עשו דרכם כדי להגיע למקומות קדושים ולאתרים בהם אירעו פרשיות מקראיות. בעדויות של נוסעים ועולי רגל כמעט ולא נעסוק כאן, אך פטור בלא כלום אי אפשר, ולכן נציין את הנוסע האמריקאי המפורסם מרק טווין, שהגיע לארץ במהלך שנות השישים של המאה הי"ט. את הארץ הכיר מתוך הכתובים עצמם,

* אני מבקש להודות לידידיי שהעירוני הערות מועילות והוסיפו כל אחד בתחומו הוא בגיבוש רשימה זו: מר יגאל אושרי, ד"ר צבי הר שפר, גב' ברוריה מכמן, מר אוריאל פיינרמן, ד"ר ישראל רחנסתן, ד"ר אבי ששון.

1 על היחס בכלל לטבע וטיולים אצל יהודים והגישות השונות לנושא זה, כפי שהם באים לידי ביטוי במקורות מגוונים ראה: א' שטאל, **תמורות ביחס היהודים לטבע וטיולים**, הר גילה תשמ"ה.

והללו השאירו עליו לא פעם רושם כביר, הרבה יותר ממה שבאמת היה במציאות, עד שהגיע לאזור. בהתאם למסורת קודמיו הרבה, כמובן, להשתמש בתנ"ך תוך כדי הסיור, ולא פעם תוך ציון אכזבתו. יעידו על כך דבריו אודות סיור באזור הצפון בדרכו לירושלים בשעות חום היום:

> המשכנו איפוא בדרך כשעה נוספת. אומנם ראינו מים, אולם בשום מקום בשממה שמסביב לנו לא היה אפילו חותם של צל, ואנו להטנו בחמה עד מוות. "כצל סלע כבד בארץ עיפה" (ישעיהו ל"ב, ב), אין ביטוי יפה מזה בכל התנ"ך, ואין ספק שמכל המקומות בהם שוטטנו אין אחד המסוגל להעניק משמעות כה מלבבת לביטוי כארץ יוקדת, חשופה ונטולת עצים זו... עלי להתחיל ללכת בדרך הצמצום... כל מה שקלטתי על אודות ארץ ישראל נקלט בקנה מידה גדול מדי. כמה מהמושגים שלי היו מופרזים ביותר. הארץ נסתברה לי תמיד כארץ רחבת ידיים כארצות הברית, לא אדע מדוע, אך כך היה.[2]

נמצאנו למדים, אינה דומה קליטת עולם התנ"ך באמצעות הכתובים עצמם לקליטה בזירת האירועים. להלן נכיר תגובות אחרות של המפגש שבין האישיות, הטקסט והשטח. לימוד התנ"ך בבית ובשדה היה נחלת לא מעט בתים בזמן העליות הראשונות, לימוד זה היה חלק מהווי החיים במיוחד ביישובים מהם השתקפו נופים שבהם התרחשו פרשיות מקראיות. דוגמה לא יוצאת דופן באותם ימים ניתן לראות בסיפור ילדותו של יגאל אלון, בשנות העשרים והשלושים שהיה בן כפר תבור. בספרו בית אבי, הוא מתאר את נופי ילדותו באזור התבור והגלבוע מהם עולה הקשר לנוף ולמקרא, נכון הוא, שאין כאן התייחסות לסיור המקראי כפי שאנחנו תופסים ומגדירים זאת כיום, אך אין ספק שיש כאן תרבות המעריכה ערכים אלו תוך הסתכלות בנוף ובסובב:

> בהשפעת סיפורי התנ"ך נתווסף ממד חדש לטיוליי בהר התבור, המוכר לי למן היום שבו פקחתי בראשונה את עיניי. אומנם דבר לא ניטל ממשמותו... בטפסי על גבו או בגלשי מעליו היו קמות לעיניי עלילות דבורה וברק בן־אבינועם; כאן הייתי אומר לעצמי, ניצבו בשעתו עשרת אלפים איש, בני נפתלי ובני זבולון. בטיילי לאורכו של הקישון עלה על הלב סיפור סיסרא ויעל אשת הקיני... השיטוט על הגלבוע או בקרבתו העלה לעיניי את חייהם, הוד גבורתם ומותם של שאול ויהונתן וכמו להשלמת התמונה הטראגית, הרי מחלון ביתי ממש יכולתי לראות את הכפר הערבי עין־דור ולפניי: שאול המלך העצוב, האהוב עליי מכל מלכי ישראל... הנופים שתיארתי אותם היו נופי ילדותי, פשוטים ומוכרים היטב — בחוג העין, במגע־רגל ובהישג יד, אולם תחת רושמן של העלילות הקשורות בהם, הם כמו יצאו מידי פשוטם.[3]

ההרגשה האישית כל כך של להיות חלק מהנוף, ובד בבד חלק מהתרבות הקדומה הייתה מנת חלקם של אותם מתיישבים ש'חיו' את אזור מגוריהם, מה שבעידן המודרני הולך ומאבד מערכו, כיום האדם מרגיש הרבה פחות קשר לנוף ולסובב בגלל תהליך העיור וכל הקשור בו.

2 מ' טורין, מסע תענוגות לארץ הקודש (תרגם א' בן נחום), ירושלים 1999, עמ' 60, 64.
3 י' אלון, בית אבי, בארי תשל"ד, עמ' 30–33.

שימוש במפת ארץ ישראל בהוראת תנ"ך

אם נעבור מביטוי חוויה אישית לתחום הדידקטי נגלה, כי בספרות המגוונת על הוראת התנ"ך, שנכתבה בעבר, מעטים הם המדריכים והמורים הממליצים על שילוב סיור כחלק מההוראה, לפחות אין לכך עדויות מרובות בתחילת המאה העשרים. אם כן אנו נאלצים לפנות להתרשמות האישית ולא לספרות המקצועית. אולם ראוי לזכור, כי בכל שילוב מקורות מידע מתחומים שונים, (המכונה כיום למידה אינטגרטיבית, או למידה משלבת) עשוי, לדעת ספרי המדריכים למורה, להיות פורה אך גם מסוכן ולבלבל את הלומד. הדילמה בנידון עולה כבר בתחילת המאה, אנחנו שומעים על מורים בגמנסיה הרצליה הקוראים לשילוב מפה בשיעור תנ"ך, כפי שהדברים באים לידי ביטוי משנת תרס"ח (1908), זאת ניתן לראות מתוך דבריו של המחנך ב"צ מוזנסון שהגיע ללמד בגימנסיה בשנה השלישית לייסודה:

> אופן לימוד התנ"ך צריך להיות דומה לאופן הלימוד של שאר מדעי בית הספר בזמננו: ההסתכלות צריכה לחפוס בו מקום לא פחות ואולי עוד יותר חשוב מאשר בלימודים אחרים. בעת לימוד החלק ההסתורי [נכתב במקור בתו] של התנ"כ, צריכה מפת ארץ ישראל להיות תמיד לעיני המורה והתלמיד: רוב המקרים יובנו הרבה יותר אם יושם לב כהוגן למבנה המקום ששם קרו ואתיו.[4]

ארבעה עשורים מאוחר יותר, במדריך להוראת תנ"ך שנכתב בשנת תש"ו (1946) על ידי יוסף עזריהו, הוא הדגיש את השלילה בשילוב מפת ארץ ישראל בשיעור תנ"ך. שלא כמו המורים בגימנסיה, לדעתו שילוב הוראה ומפה יכול לגרוף להסחה מעצם השיעור ולגלוש ללימוד פרקי ידיעת הארץ, דבר שיבלבל את הלומד. עמדה כזו קשה יהיה להעלות על הדעת היום:

> אמצעי המחשה מובהק בלמוד התנ"ך הוא המפה הגיאוגרפית, כשמשתמשים בה לשם המחשת המסיבות הגיאוגרפיות אשר הכרתן מסייעת להבנת העניין המדובר או להבהרתו... אבל משגה גדול עושים, לדעתי, המורים המשתמשים בשעת לימוד זה במפה, כדי ללמד את התלמידים לדעת להראות בה מקום כל עיר וכל נקודה ששמה נזכר במקרא... לאמיתו של דבר מתכוונים המורים המהדרים הללו להקנות אגב למוד ה'תנ"ך', את "ידיעת הארץ', ועל כן אינם מראים בעצמם את המקום במפה, אלא דורשים דווקא מהתלמידים, שהם יגשו אליה וימצאו בה את מקומו. בזה הרי הם מסיחים את דעתם של התלמידים מעצם העניין, ופרקים אפילו לזמן ממושך.[5]

ההתייחסות לשילוב מפה בכיתה היא כעין בבואה להתייחסות גם לנושא הסיור בראשית

4 ב"צ, מוזנסון, "על הוראת התנ"ך", ב' בן יהודה (עורך), סיפורה של הגמנסיה "הרצליה", תל אביב תש"ל, טורים 97–98. גימנסיה הרצליה היתה חלוצת הדרך בראשית המאה בתחומים שונים, בין השאר בנושאי הסיורים לאתרים שונים בארץ שהדים להם ניתן לקרוא בספר הנ"ל. גם בצד הוראת התנ"ך, כפי שנזכר כאן היו להם מספר עקרונות בלתי מתפשרים, כמו שילוב מפת ארץ ישראל בשיעור, עקרונות הנראים לנו כיום פשוטים והגיוניים ביותר, אך לא כך היה כנראה בעבר.
5 י' עזריהו, הוראת התנ"ך, ירושלים תש"ו, עמ' 78.

ימי החינוך בארץ ישראל. קשה להגדיר תקופות מדויקות, אך הרושם המתקבל הוא שהיציאה לשטח והוראת מקרא בשדה חילחלה לאט בין שורות המורים, בה בעת הורגש חשש מכך, אולי משום שלא הבינו את היתרון הרב הגלום בהרצאת חלק מהדברים תוך כדי הצגתם בשדה. הכרת חשיבות לימוד התנ"ך בשדה, תוך הצגת הנושאים המדוברים במקרא, עולה בסיפור הומוריסטי בו מציג יצחק שלו את המורה לתנ"ך הקלאסי בגמנסיה העברית בירושלים ברוח שנות העשרים של המאה העשרים, שאינו ממהר לצאת לסיור מקראי ומעדיף את הישיבה בכיתה הנוחה והבטוחה:

> ודאי שאי אפשר שלא להזכיר כאן את מר נוישטאדט, המורה לתנ"ך, ששינה שמו לקרתא־חדתא. שח היה לנו על תפארת הקדומים של המקדש ועיר דוד, בלא שיטרח להראותנו היכן מקומם של אלה בעיר זו שאנו חיים בה. לשבחו של הד"ר רחנבלום (מנהל הגימנסיה) יש לומר שהיה מפגיע בו לערוך עמנו טיולים כדי להראותינו את מעיין הגיחון ובריכת השילוח ושאר אתרים שהעבר מבצבץ מתוכם כאותם מים בעין רוגל. אך כל הפצרותיו עלו בתהו. מר קרתא־חדתא נמלט חיש אל עולם הרעיונות של נביאים אחרונים ונתבצר ברעיונות ה'שלום הנצחי' של ישעיהו וה'סוציאליזם' של עמוס, בלי לצאת משם אל שום דרך עפר ושביל שבשדה.[6]

מורים ראשונים

אין ספק, שהקושי הכרוך ביציאה לשטח וסיבות אובייקטיביות אחרות, לא עודדו, ואולי אפילו הרתיעו מורים ליציאה לשדה עם תלמידיהם. לא רק אי נוחות הייתה כאן אלא היה הדבר כרוך לעיתים בסכנה ממש. לכן נראה כי התיאורים הראשונים אודות שילוב לימוד התנ"ך בהוראת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל מגיעה דווקא מסיירים, משוטטים ואנשי שדה ולאו דווקא ממורים בהוראה הפורמלית. הם שהביאו את הניחוחות שמחוץ לכיתה ויצרו רצון לצאת מבין כותלי בית הספר לצורך לימוד. בין הראשונים ראוי לציין מיוחד הסייר, הגיאוגרף, איש הספר וחוקר התנ"ך הדגול יוסף ברסלבי (1896–1972), שהקדיש מזמנו לידיעת הארץ ולמחקרה. בפתח סדרת הספרים הידועה שהוציא 'הידעת את הארץ' כתב את דעתו באשר לידיעת הארץ ומטרותיה, ובין השאר, כמובן, הביע את התייחסותו להוראת תנ"ך בשדה, הגורמת לדעתו לעניין מוגבר גם במקצועות אחרים:

> הסברת התנ"ך ומקורותינו העתיקים בכלל לאור החקירה וההתבוננות בטבע הארץ ובתושביה הערבים... המגמה להאיר את מקורותינו היסטורים הקדומים באור ההסתכלות המדעית, מביאה את איש ארץ ישראל במגע עם התנ"ך, עם ספרות ימי הבית השני, עם הספרות התלמודית והמדרשית, עם ספרות ימי הביניים, עם גילוי הגניזה הקהירית ועוד... הספרות העתיקה בכללה מאצילה על "ידיעת הארץ", מקסם לשונה הארכאית, מתנובת הגותו ורוחו של העם העברי הקדמון ושומרת על הגיאוגרפיה של ארץ ישראל מן היובש האורב לה מכל צד.[7]

6 י' שלו, פרשת גבריאל תירוש, תל אביב תשכ"ה, עמ' 16.

7 י' ברסלבסקי, הידעת את הארץ א, הגליל ועמקי הצפון, תל אביב תשט"ז, עמ' ט־י.

ברסלבי בספרו הביוגרפי, בנתיבות לא סלולות אל ידיעת הארץ מספר על ראשית דרכו לידיעת הארץ, שנעשתה בשילוב תחומי דעת שונים, שאחד המרכזיים שבהם הוא התנ"ך. בשנות העשרים בשרתו בשורות ההגנה העביר תגבורות ליישוב הר־טוב, ושם התוודע לאזור פעילותו של השופט שמשון ולקשר האמיתי של הסיפור לשטח בסביבות הישוב צרעה:

> עם שחר עמדתי בחצר הרטוב לחזות בנוף הנשקף מן המושבה. מאחד הפתחים יצא איכר, הצביע על כפר ערבי בראש הר מנגד ועל קבר קדוש בצידו של דקל, והסביר: "שם צרעה, מולדת שמשון הגבור". ומה שם הכפר כיום? — שאלתי. צרעה (קרי סרעה) — ענה האיכר. ביקשתי להביא תנ"ך: הספר נפתח, כאילו מאליו, בשופטים פרק יד, המתחיל במלים: "וירד שמשון תמנתה"... "וירד שמשון תמנתה"! — קראתי ולא יספתי... כמה מוחשי צירוף מלים זה, כמה נאמן הוא לרקע ההרדי שמנגד... מהרטוב זו, בה זכיתי לחוויה התנכי"ת־הארצית הראשונה מבחינה טופוגרפית, היסטורית, פולקלוריסטית וארכיאולוגית, נשאתי עמי ודאי את דמדומי תת־ההכרה, כי ספר הספרים שלנו מעורה בטבע ארצנו, בנופה, בתנאיה הגיאוגרפיים והגיאו־מורפולוגיים, וכי מתוכם צמח את צמיחתו האורגנית הבלתי אמצעית.[8]

דוגמה זו ואחרות של מורים ותלמידים שהבחינו בקשר בין השטח לספר, היו הניצנים הראשונים לתופעה שתגדל ותפרח בעתיד. אחת הדוגמאות הראשונות למחנך שהכיר בחשיבות הוראת התנ"ך בשדה היה זאב וילנאי (1900–1988), שהיה מחלוצי הסיור בארץ ישראל. משחר ילדותו ציין את רצונו להיות מורה ולהוציא את תלמידיו החוצה לחיק הטבע.[9] בהמשך דרכו הוא גם ראה את החיוב בשילוב הוראת התנ"ך בשדה, והוא הדגיש זאת בכמה מפרסומיו:

> "ערך רב לקריאת פרקי־תנ"ך במקורם בסביבות שבהן נתרחשו המאורעות. ביקורים במקומות, הידועים מתוך לימוד המאורעות ההיסטוריים שנתרקמו בהם, השפעתם רבה מאוד. בשעת סיורים בירושלים צריך לקרוא במקומות שונים פרקי תנ"ך מתאימים. בגדות הירדן, אל מול יריחו, יש לקרוא את הפרק על מעבר בני ישראל; בתל יריחו — את הפרק על כיבוש יריחו בידי יהושע בן נון וחילותיו; בהר נבו את הפרק המתאר את משה המשקיף על פני ארץ כנען ואת אחריתו".[10]

כאן לראשונה אנו ממש שומעים הצעה לשילוב הדברים כמשנה חינוכית במערך לימוד וסיור באתרים מטוילים. כל מי שהכיר את וילנאי יודע שהיה גם נאה מקיים, בהדרכותיו הקפיד להציג את המקורות השונים באתרם.

8 י' ברסלבי, בנתיבות לא סלולות אל ידיעת הארץ, תל אביב תשל"ד, עמ' 12–14. בהקשר זה של אזור פעילותו של שמשון ראוי לציין שהמבט הגיאוגרפי של אזור פעילותו של שמשון תפס את עינם של מספר חוקרים. דוגמה לניתוח גיאוגרפי על פי האיכורים המקראיים ראה למשל: י' רחנסתן, "עיון במשמעותם הפרשנית של התיאורים הגיאוגרפיים בסיפורי שמשון", בית מקרא, קמה (תשנ"ו), עמ' 135–152.

9 ז' וילנאי, ואהבת לארצך כמוך, ירושלים תשל"ה, עמ' 31.

10 ז' וילנאי, הטיול וערכו החינוכי, ירושלים תשי"ג, עמ' 16.

נוסעים ומטיילים נוצרים

בנקודה זו אבקש לחרוג ממסגרת הוראת התנ"ך בארץ ישראל על ידי יהודים ולהציג כמה חוויות של נוסעים ומטיילים נוצרים, מתוך הבנה שחוייתם עשויה לתרום לענייננו. דוגמה להבנת הרקע ושילובו בלימוד מקרא ניתן לראות אצל ג'יימס פין, הקונסול הבריטי בארץ באמצע המאה הי"ט, שהכיר את טבעה של הארץ והיטיב לתאר זאת:

> בבירור הליכות המקרא ומנהגיו יש לנו יתרון בכך, שבטיולינו ברגל וברכב יום יום, או אפילו במראות הבית שלנו, נוכל להשוות את החיים הממשיים עם כתבי הקודש ביתר ודאות ממה שאפשר ללמוד באירופה מתוך ספרים... שבהם הרגלי היהודים בארץ ישראל מוסברים על פי מנהגי מצרים, מארוקו, פרס, סין, הודו ואיי הים הדרומי... המדבר הגדול והנורא בו הנהיג העניו באדם אומה שלמה משך ארבעים שנה — התוואים הוולקאנים של ים לוט, ים כינרת החביב, הירדן הנמהר, מרחב חוף הים במערב, כל אלה מעידים לא רק על הטבע אלא גם על המקרא.[11]

גיאוגרף וחוקר ארץ ישראל נוצרי נוסף שסייר בארץ במחצית השניה של המאה הי"ט היה ויקטור גרן, וגם הוא הבין יפה את הקשר של היישוב הקדום לסיפורי התנ"ך ואת היכולת להתרשם מעניין זה גם כיום. מובן ששני החוקרים הללו לא עסקו בערך החינוכי הטמון בעניין זה. גרן בהגיעו לאזור בית לחם מתפעם מהאזור והקשר שלו עם התנ"ך:

> בצייני את האתר המשוער של שדה בועז, לא יכולתי לעמוד בפני הפיתוי ולספר בקצרה את הסיפור המקסים הזה, שצריך לקרוא את כל פרטיו בתנ"ך, שהרי הם מאלפים אותנו מבחינת הכרת אורחות החיים היהודיים באותה מידה שהם מעניינים מבחינת אמיתות הרגשות והחן הנפלא של הדמויות.[12]

החוקרים הנוצריים ראו והבינו את הקשר בין הארץ הקדומה והקדושה לנופים שניבטו אליהם בעת סיורם, אך לכלל חינוך מתוך כך ודאי לא הגיעו, שכן העניין לא עמד כלל על הפרק.

הוגים חוקרים ומטיילים יהודיים

מעניין לראות את הסתכלותו של א"ד גורדון (1856–1922), מאבותיה הרעיוניים של תנועת העבודה, שעלה לארץ בימי העלייה השניה (1904). גורדון דגל בחיי פשטות ועבודה וקרא לפועלי ארץ ישראל לאמץ דרך זו של הסתפקות במועט. בלי להיכנס לתורתו ולדרך הקנייתה, נציין רק את דרך ההסתכלות המעניינת שלו בטבע, בנוף ובתנ"ך בהיותו באזור הגליל בשנת 1912:

11 ג' פין, עתות סופה, עלים מדפתרי, הקונסוליה בירושלים (תרגם א' אמיר), ירושלים תש"ם, עמ' 351–353.

12 ר' גרן, תיאור ארץ ישראל, 1, יהודה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 141.

> הנה אני יושב לי עתה, בשעה שאני רושם את דברי אלה, על ראש הר גבוה, על שן סלע, עיניי מקיפות מרחק גדול, ונפשי מקפת הרבה הרבה יותר... הנה הואל נא, אחי, וקח לך את האלבום היותר נאמן של מראות הטבע הזה את התנ"כ החביב שלנו. ואני ארשום לך בזה נקודות אחדות וראית, כי אך נגוע אגע באחת הנקודות — ונגעתי באחד הנימים היותר דקים והיותר כמוסים שבנפשך.[13]

גם אצל גורדון עולה הפוטנציאל העצום שיש בשילוב המקורות בשדה, אבל גם כאן אין יציאה במסר חינוכי רחב. כיום הסיור עם התנ"ך ביד הוא נחלתם של רבים וזאת בזכות המודעות הרבה ההולכת וצומחת עם שילוב זה. עמוס קינן בסיפרו שושנת יריחו שילב הרבה קטעים קצרים, מהם עולה אהבת ארץ ישראל, שם הוא מתייחס גם לתנ"ך ולערך המוסף שהוא מעניק לטיול בשטח:

> אני מספר את כל הדברים האלה, מפני שבארץ צריך לטייל לא רק עם צידנית, אלא גם עם תנ"ך. כי התנ"ך צועק כאן מכל גבעה, כי שום דבר לא השתנה כאן, והכול כתוב בתוך הנוף, אם רק מתבוננים בו.[14]

תהליך זה של לימוד התנ"ך והמקורות היהודיים בשדה החל בארץ עם כמה משוגעים לדבר כמו יוסף ברסלבי וזאב וילנאי שהזכרנו למעלה, וכן עם מטיילים אחרים שראו חשיבות בשילוב המקורות ובראשם התנ"ך כיעד בעל חשיבות לאומית ממדרגה ראשונה. מטיילת ותיקה שסיירה בארץ בתחילת המאה היתה רחל ינאית בן צבי. היא הזכירה את התנ"ך בכתביה לא פעם. באחד מסיוריה לכיון נחל פרת היא התפעמה מעוצמת הנוף והקשר החינוכי הפוטנציאלי הקיים בו:

> לבי ער ואני מרחפת בין חלום למציאות, אחוזה בסערת הנפש, שקמה בי עקב המגע עם המקום. הרהרתי כי אילו באו המוני העם, בני הנוער מן הגולה, אל אותן הפינות בהן נולדו ובשביליהן התהלכו הנביאים, כי אז לא היה מקום למבוכה בלבם, כי אז היה נחנך גורל עמנו במו ידינו ובימינו.[15]

בסיור אחר לאזור בנימין בדרך לצפון הארץ בתחילת המאה, כשדרך זו הייתה הדרך המקובלת לצפון, היא התרשמה מאוד מהאתרים המקראיים הניבטים בדרך:

> ומגבעה דרך מכמש אל דיר־אבאן [=דיר דבוון], היא בית אל המקודשת לבני־ישראל עוד מימי אברהם ויעקב, כה עמד המשכן בימי השופטים, וממנה קרא ירבעם בן נבט לעם: "רב לכם מעלות ירושלים, הנה אלוהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים". שוב אנו מעלעלים בספר התנ"ך וקוראים בו פרקים על המקום הזה.[16]

13 "אגרת אהרון דוד גורדון מהגליל", א' יערי (עורך), אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 511.

14 ע' קינן, שושנת יריחו, תל אביב תשנ"ט, עמ' 257.

15 ר"י, בן צבי, אנו עולים, תל אביב 1962, עמ' 33.

16 שם, עמ' 137.

חינוך לסיור מקראי

לימוד התנ"ך בשדה משתקף גם ביחס של מחנכים שונים, בשלב ראשון בודדים ולאחר מכן של רבים, נציין לכך מספר דוגמאות. מחנך וסייר בראשית המאה היה דוד בנבנישתי שהירבה לשוטט בארץ, סייר עם חניכיו, הקים אגודת משוטטים ועשה הרבה לבסס בין השאר את לימוד התנ"ך בשדה. בעזבונות שהוציא בנו לאחר מותו נמצא כתוב:

> התרבות הישראלית בחליפות הדורות הטביעה את רישומיה בכל מקום ומקום. כל מקרה וכל אישיות היסטורית מתחיים בנפשו של האדם, כשהוא דורך באותה הסביבה שבה נתרגשו המאורעות ובה פעלו האישים. כל מאורע ומאורע הנזכר בתנ"ך יש לו רקע באדמת המולדת. צורות חיים עתיקות קמות ועולות לעיני המטייל בעברו בכפרים: מנהגי בית ומשפחה, מנהגי מאכל ומשתה, מידות הכנסת אורחים ודרכי עבודה בשדה, ביטויי לשון ועוד כהנה וכהנה, כל אלה יהיו עיניים למורה ולמטייל, לחוקר ולתייר, להאיר כמה וכמה סתומות בלשון ובמקראות, שמתייגעים עליהם מפרשים שונים.[17]

מחנך מסוג אחר, ששילוב המקורות בלימודה של ארץ ישראל היה בין היסודות החינוכיים שלו היה יהושע כהן. יהושע כהן (1922–1986) איש שדה בוקר וממייסדי בית ספר שדה שם. זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים עלה לכפר עציון והיה בין מתווי דרכה החינוכית של ההתיישבות המחודשת בגוש עציון. יהושע לא היה 'שומר מסורת' על פי הקריטריונים המקובלים כיום, אך היה בעל תפיסה יהודית עמוקה והעריך את לימוד המקורות בשדה. בספר על פועלו, שנכתב לאחר מותו, מוצגת משנתו החינוכית ובה יחסו להוראת התנ"ך והמקורות בשדה. ממשנתו החינוכית עולה כמה חשוב היה לו העניין, אותו הנחיל וביסס למוסד שעתיד להיות ממובילי הדרך בנושא זה, בית ספר שדה כפר עציון:

> את התרבות החומרית באזור ההר ביקש יהושע ללמוד במימד נוסף — המימד של המקורות היהודיים. אזור גוש עציון, והר חברון בכלל, הוא אחד האזורים היותר רווים במשקע יהודי היסטורי. כאן ישבו יהודים עוד מימי ראשית ההתנחלות הישראלית, בתקופת השופטים והמלוכה, בית ראשון ושני, ועוד דורות רבים לאחר החורבן. בדורות הללו נוצרו המקורות היהודיים: המקרא, המשנה, התלמוד הירושלמי והמדרשים. יהושע השתוקק אפוא לחבר את לימוד הסביבה עם לימוד התייחסות אליהם במקורות היהודיים.[18]

פועלו זה של יהושע בבית ספר שדה כפר עציון יהיה חלק מתהליך רחב שהביא לאותו שילוב והעמקה בלימוד התנ"ך והמקורות בשדה. מחנך וסייר נוסף שהנחיל לילדיו את אהבת הארץ בשילוב המקורות היהודיים והמחשתם בשדה תוך סיור היה מנחם זהרוני (1912–1979). בחלוף כמה שנים לאחר מות אביה, סיפרה בתו על החוויה של הסיור המקראי שחוותה:

> בילדותי היה אבינו ז"ל נוהג לקחתנו עמו לטיולים בעמק ובהרים העוטרים אותו. ניצבים היינו על אחת מפסגות הכרמל, הגלבוע או גבעת המורה ובולעים בעינינו את

17 ד' בנבנישתי, פנס הקסם, מסעות בארץ ישראל של פעם, ירושלים 1994, עמ' 14.
18 י' שלג, רוח המדבר, סיפורו של יהושע כהן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 200.

> מרחבי הנוף. אז היה אבא פותח בתיאור אחד מאירועי העבר: כמו במטה קסם שבו ועלו דמויות אליהו, המשנס מותניו ורץ לפני מרכבת אחאב... שאול, השב שחוח מעין דור... גדעון המתגנב בלילה, אל מחנה מדיין... מרחק הזמן נמחק כלא היה וליבנו דאב את מות שאול ובניו ופרפר בחרדה למראה ברק בן אבינועם, המוביל את עמו למלחמה בסיסרא.[19]

מנחם זהרוני, שהזכרנו בקטע הקודם, כתב כמה ספרי טיולים בארץ, בהם בולט השילוב של תחומי הדעת השונים בסיור ביניהם גם כמובן לימוד פרקי התנ"ך. במבוא לספרו 'טבע ונוף' הוא מתייחס לשילוב זה עם המגבלות הקיימות בעניין, תוך העלאת החשש הקיים בדבר חוסר יכולת לזיהוי מוחלט של אתרים:

> אין להתעלם גם מן העובדה, שחלק גדול מאתרי התנ"ך לא זוהו בוודאות של למעלה מכל ספק, וכי חוקרים שונים חלוקים בדעותיהם בעניין זיהויו של מקום זה או אחר. מחבר הספר יוצא מההנחה, בקבלו את דעתו של חוקר פלוני, כי מבחינה חינוכית חשוב להבנת המקרא או מאורע היסטורי, בעיקר הנוף של איזור האתר, ולא תמיד הכרח הוא לאתר את מקומו המדויק של האתר עצמו.[20]

אין ספק שמחנכים ראשונים אלה היוו חלק מתחילת השינוי ליחס להוראת התנ"ך בשדה. אך אי אפשר להתעלם מהחינוך שניתן בבית בנושא זה. היו שספגו את הקשר לארץ ישראל בבית תוך כדי סיור עם ההורים שרצו להעניק לילדיהם את חווית החיים באזור בו התרחשו אירועים היסטוריים מיוחדים. מאיר שלו, שמדברי אביו ציטטנו למעלה, מספר שהוריו הירבו לטייל עימו והוא כנראה התרשם מכך מאוד. את חוויות ילדותו הוא מספר בהקדמה לספרו תנ"ך עכשיו:

> הוריי טיילו אתי בין צרעה ובין אשתאול להראותני את מקום הולדתו של שמשון; אל נמל יפו, ממנו נמלט יונה תרשישה, מפני אלוהיו; מעל גג מנזר נוטרדם הראה לי אבי את גורן ארונה היבוסי, הידועה היום כהר הבית ומתל מגידו צפינו בנחל קדומים, נחל קישון, שגרף וטיבע את מרכבותיו של סיסרא. שמואל, יוסף, אליהו ויונתן היו גיבורי ילדותי לא פחות מקפטן נמו, אמיל ומוגלי. בבית הספר לימדו אותי כיצד גבר דוד על גוליית. חמשת חלוקי הנחל שליקט דוד היו שקולים כנגד חמישה חומשי תורה. כך אמרו חז"ל וכך אמרה לי המורה. אבל אבי לקח אותי אל נחל האלה, הראה לי היכן חנו בני ישראל והיכן ניצבו הפלשתים, הסביר לי שקלע איננו רוגטקה וברור למעני חמש אבנים מן הנחל. בשעה שכרעתי שם, באפיק היבש, חשתי בין אצבעותי את מגעה הקריר, החלק, של האבן שכמוה הניח דוד בקלעו.[21]

בהקשר של לימוד מקורות בשדה יש לציין שגם מצביאים בתקופות המודרניות ראו בתנ"ך בסיס ממנו ניתן ללמוד דרכי לחימה על יסוד אירועים מהעבר לאור הגיאוגרפיה

19 ע' זהרוני, דרך ארץ, עם חי בנופיו, ירושלים תשמ"ה מהמבוא.
20 מ' זהרוני, טבע ונוף, פרקים בהוראת מקרא, היסטוריה וידיעת הארץ, תל אביב תש"ל, עמ' 7.
21 מ' שלו, תנ"ך עכשו, ירושלים ותל אביב תשמ"ה, מתוך ההקדמה.

העכשווית, זהו צד נוסף ללימוד התנ"ך בשדה, שלא נרחיב בו ברשימה זו, אך חשוב לדעת שגם הוא קיים.[22] השפעתו על הנושא החינוכי הוא קטן אם בכלל הוא קיים, אך בלימוד הנושא וההשלכות שלו בצדדים שונים נכון להזכירו.

סיכום ביניים

הקונסול הבריטי ג'יימס פין, שאותו הזכרנו למעלה, סיכם את חשיבות השימוש בתנ"ך וייחודו, ומתוך דבריו עולים היסודות עליהם דיברנו ברשימה זו:

> בלי התנ"ך אין הירדן אלא נחל שלא יצלח לשיט, התבור הוא הר מעוגל שגובהו הבדוק כך וכך אמות, ובית לחם אינה אלא כפר נעים בדרומה של ארץ ישראל, אולם על רקע התנ"ך מה גדולים והרי משמעות נעשים מקומות אלה.[23]

תמונה זו של היחס ללימוד התנ"ך בשדה על ידי בודדים, כנוסעים, תיירים או חוקרי ארץ ישראל, או על ידי מחנכים ראשונים, שעשו זאת מתוך אהבה ללימוד עצמאי בשטח, כל אלו, גם ללא כוונה תחילה הובילו בסופו של דבר למהלך המתבקש ללימוד מסודר ומגובש של תורת ארץ ישראל באתרי ארץ ישראל. מיסוד לימוד התנ"ך בשדה גם הוא אינו מעשה של יום אחד, ובמהלך השנים, בעיקר לאחר ימי מלחמת ששת הימים, כאשר אתרים מקראיים רבים נפתחו שוב לביקור של התלמיד הארץ ישראלי, החלה להתגבש משנה מסודרת וממלכתית של הסיור המקראי ולימוד מקורות בשדה. תהליך זה הוא חלק ממחקר רב היקף בעיקר בתחום הארכיאולוגי, שתפס תנופת מחקר לאחר מלחמת ששת הימים. היכולת לזהות אתרים מבחינה גיאוגרפית היסטורית, ומחקרי שדה רבים שנערכו והפיקו ממצאים הגבירו מגמה זו.[24]

22 דוגמה לשימוש לצרכים צבאיים בשדה, ערך קצין בריטי בימי מלחמת העולם הראשונה באזור הכפר מוכמוס ונחל סוניט, בזמן שרצה לתקוף את הכוחות התורכיים שישבו מעברו הצפוני של הנחל נזכר בסיפור המקראי של מלחמת ישראל בפלשתים והחליט לשנות את התוכנית המקורית לתקיפה המונית ולנהוג באותה טכניקה של תקיפה מצומצמת ויעילה שנוסתה בתקופת המקרא ואף הצליחה.

> "ב־13 לפברואר החלפנו את הדביזיה ה־53 בקו דיר רבו עוביד — ראס אל צפה — חיזמה וב 14 בו נתקבלו הפקודות האופרטיביות להתקפה על יריחו... בשדה החניה קרא מיור הבריגדה, לאור הגר, בספר התנ"ך שלו. כאשר דובר בפעם הראשונה על התקפה העלה השם 'מכמש' איזה הד מוכר בזכרונו, הוא לא ידע על שום מה. והנה ברגע שכבר עמד לפרוש למנוחת לילו, נזכר באותו שם ועלה בדעתו לעיין בספרי הקודש ולבקש את מקומו שם. הוא מצא את מבוקשו בשמואל א פרקים יג, יד... בו במקום החליט הגנרל לשנות את תוכנית ההתקפה, ובמקום לשלוח את הבריגדה כולה, התקדמה בחשכת הלילה פלוגת רגלים אחת בלבד, לאורך המעבר למיכמש... כך איפוא חזר כוח בריטי, אחרי אלפי שנים, על הטקטיקה של שאול ויהונתן, וגם הצליח בה". (על פי ס' בן יוסף, נחל מכמש, נחל ייטב, החברה להגנת הטבע, הר גילה תשמ"א, עמ' 6–7).

23 ג' פין, עתות סופה, עלים מדפתרי, הקונסוליה בירושלים (תרגם א' אמיר), ירושלים תש"ם, עמ' 364.

24 אין כאן המקום להכנס לפרוט ספרות זו ואולי יש מקום לכך ברשימה אחרת, רק נציין את הסקרים

תוכנית הלימודים ושילובה בסיור המקראי

לאחר סקירת הרקע הרעיוני העשיר הממוקד בפועלם הייחודי של מסיירים, הוגים, אנשי חינוך נעבור לסקור את המצב בעבר הקרוב ובהווה.

משרד החינוך רואה כאחת ממטרות הטיול: "חיזוק הזיקה ליישוב הארץ, חיזוק הקשר וזיקה לארץ ישראל, ארץ מולדתו ומולדת אבותיו, על תולדותיה, על אתריה ונופיה".[25]

בשנים האחרונות עם מיסוד תחום לימודי ארץ ישראל והלמידה החוץ כיתתית הולכת ומתגבשת החשיבות של לימוד פרקי תנ"ך בשדה. החלו להתגבש תוכניות לימודים המשלבות את הלימוד העיוני עם סיור בשדה. בין החלוצים הראשונים של תוכניות אלו היתה האולפנא בעפרה בניהולו של הרב יואל בן נון. משנתו הסדורה במקום הביא לפיתוח תוכנית לימודים מפורטת בשילוב סיורים. בי"ס שדה עפרה ערך סיורים כאלה ואף הוציא חוברת המציעה סיורים באזור בנימין ויהודה תוך עיון בתנ"ך.[26] בביס"ש כפר עציון הוקם בשנים האחרונות מרכז לסיורי תנ"ך, ששם לו למטרה להדגיש בסיורים בשדה פרשיות מקראיות.[27]

בשנים האחרונות החלה להתגבש משנה סדורה של תוכניות הלימודים השונות כולל לימודי התנ"ך.[28] בתוכניות לימודים בתנ"ך מצויין שילוב הסיור הלימודי כאמצעי בהוראת תנ"ך, או לכל הפחות קיימת התייחסות לאלמנטים גיאוגרפים בלימוד המקרא.[29] בתוכנית הלימודים בלימודי ארץ ישראל שם הסיור הוא אחד מדרכי ההוראה: "אין אפשרות ללמד את לימודי ארץ ישראל מבלי לסייר ולטייל בה. זוהי גם אחת ממטרות התוכנית — הטיול והסיור הינם ערך בפני עצמו ואמצעי להכרת הארץ. לכל אחת מיחידות הלימוד צורפה הצעה למספר מסלולים, המקיפים את הנושאים השונים הנלמדים באותה יחידה".[30] מנשה הראל

המפורטים ששופכים אור על תקופת המקרא באזור ההר המרכזי והגליל שנערכו על ידי י' אהרוני בגליל, מ' כוכבי בסקר החרום מיד לאחר מלחמת ששת הימים ביהודה שומרון והגולן. תלמידיהם ממשיכיהם: א' זרטל באזור מנשה, י' פינקלשטיין באזור אפרים ובנימין, א' עופר באזור יהודה, כל אחד ותרומתו הייחודית ללימוד התרבות החומרית והקשרה לתקופת המקרא, עם כל הבעיות המתודולוגיות הקשורות בכך. כל אלה היו ועדיין מהורים בסיס משיכה לתלמיד ולמורה, אתגר לגילוי, חשיפה ולימוד של המקורות המקראיים בשדה.

25 חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ו (התשנ"ז), עמ' 10. למרות שאין איזכור מפורש של לימוד התנ"ך אין ספק שזהו אחד מהמקורות, שבסיור ניתן ליצור עימם חיזוק זה.

26 י' שפנייר (עורך), הסיור הלימודי בבנימין, עפרה תשנ"א.

27 הבסיס למרכז זה היה בפעילות של בית ספר שדה מימי יהושע כהן שהוזכר למעלה.

28 ג' גרטל, מיפוי תכניות לימודים בהתאמה להוראה מחוץ לכיתה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 12–17.

29 מקרא, תוכנית לימודים בית הספר הממלכתי־דתי, ירושלים תשנ"ג. בין השאר נזכר שם: "התלמיד ישתמש במקורות גיאוגרפיים להבנת המקרא, התלמיד יזהה את המקום הנזכר במקרא וישווה את המסופר עליו עם המציאות הטופוגרפית" (עמ' 21). בכתה ד' כאשר לומדים את כיבוש הארץ ומיומנות קריאת מפה אינה טובה רצוי להשתמש במפת תבליט, דבר שעשוי להמחיש ללומדים את את הסכימה של כיבוש הארץ (עמ' 28).

30 לימודי ארץ ישראל, תוכנית בחירה לחטיבה העליונה בבית הספר הדתי, ירושלים תש"ן, עמ' 8.

בספרו מסעות ומערכות בימי קדם, עוסק בניתוח גיאוגרפי של מערכות מקראיות וכן במספר נושאים מימי המשנה והתלמוד. לספר שלו נספח רחב העוסק בסיורים לימודיים כדי להמחיש נושאים אלה גם כאן, מתוך ההכרה בחשיבות שבשילוב לימוד המקורות במקום בו התרחשו הדברים.[31]

במהלך שלושת העשורים האחרונים נערכים גופי חינוך שונים כדי להתמודד עם רעיונות חדשים־ישנים אלה מתוך מגמה להוציאם לפועל. זאת הם עושים בעזרת מערכת השתלמויות למורים ולתלמידים המדגימים נושאים אלה בשדה.[32]

כיום נכנס יותר ויותר האלמנט של שילוב מבני דעת שונים שבו גם נושא הסיור הלימודי ושילוב התנ"ך לוקח חלק.[33]

בבית הספר הסביבתי בשדה בוקר בו מושם דגש רב מאוד על נושאי סביבה עוסקים גם בשילוב נושאים תנכיים בסדנאות השדה ורואים בזה חשיבות רבה. בריאיון לגבי שילוב התנ"ך בסיור נשאלת אחת המורות (נחמה דובי), לדעתה על מידת החוויה המדברית המשוקעת בתנ"ך:

> אין ספק שנופי הארץ הזאת הטביעו חותם עמוק על הטכסט המקראי. חווית המדבר באה לביטוי ומופיעה במקומות רבים והיא משמעותית ביותר מבחינת המסר העיקרי של התנ"ך, כיצירתו העיקרית והייחודית של העם הזה. סיפורי תקופת האבות, הנדידה בין קדש לבין שור לבין גרר, המאבק על הבארות בספר המדבר עם הפלשתים, ספור גירושה של הגר, קשורים כנראה לנגב המערבי ולצפון סיני.[34]

הנה כי כן הגענו כיום למצב שבו הסיור המקראי הוא חלק ברור ומובנה בתוך מערכת הלימודים בבית הספר על שכבותיו השונות, במכללות להכשרת מורים, באוניברסיטאות ועוד. רבבות יוצאים ללמוד פרקי תנ"ך בשדה, מתוך רצון לראות להבין ולהעמיק בלימוד

31 מ' הראל, מסעות ומערכות בימי קדם, תל אביב 1994, עמ' 178–190.

32 בין המוסדות העוסקים בהנחלת מורשת זו בשדה יש להזכיר את מכללת הרצוג להכשרת מורים שליד ישיבת הר עציון, כולל כתב העת בהוצאתה 'על אתר', שעוסק בנושאי ארץ ישראל במקורות עם זיקה ישירה לשדה. גם סוג ספרות תורנית חדשה החפתחה כתוצאה מגישה זו, המדגישה את הצורך בלימוד הריאליה של תקופת התנ"ך ושילובה בהוראת התנ"ך. לדוגמא ספרי העיון של י' אריאל על ספרי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים. מכון ארץ חפץ, שליד מכללת אורות ישראל באלקנה, עוסק גם הוא בפיתוח משאבי למידה שעניינם הוראת פרקי תנ"ך בשדה, בין הפרשיות שניתן ללמוד בשדה בעזרתם: המאבק שבין ישראל ופלשתים במעבר אפק: ז"ח, ארליך, י' שפנייר, מעבר אפק, אלקנה תשנ"ד. המאבק בין אותם עמים באזור עמק האלה: י' ספיר, תל עזקה, אלקנה תשנ"ה וכן סיור לימודי שכתב י' שפנייר "סיור לימודי בעקבות נדודי ארון הברית", י' רחנסון (עורך), בעקבות ארון ה', על נדודי הארון בשפלת יהודה, אלקנה תשנ"ח, עמ' 42–55. ועוד.

33 כדוגמה להוראת תנ"ך בגישה זו עם סיורים ראה: י' רחנסון, לימוד מגילת רות בדרך ההוראה המשלבת, ירושלים תש"ן; י' רחנסון, תנ"ך בגישה משלבת, פרקי לימוד והוראה, ירושלים תשנ"ד, עמ' עמ' 68; י' רחנסון, פרקי יהדות ופרקי ארץ ישראל, תוכנית להוראה משלבת בכיתות ד–ו, בבתי ספר ממלכתיים דתיים, אלקנה, ללא שנת הוצאה.

34 "שילוב נושאים תנ"כיים בסדנאות השדה", סביבות, 2 (תשמ"א), עמ' 45.

הפשט ומתוך צורך להבין הליכים והתרחשויות, שללא השדה אנחנו היינו חסרים. שינוי זה בדרך ההוראה נעשה במשך דורות לא רבים, כשאת התנופה לתהליך זה יש לראות בתהליך החזרה לארץ ישראל, ששיאו בשחרור אזור יהודה שומרון והגולן ובפתיחת האזור למטיילים וחוקרים מלאחר מלחמת ששת הימים. תנופת לימוד ומחקר שממשיכה עד עצם היום הזה.

על מנת להדגים תהליך למידה תוך שילוב תנ"ך ומקורות לימודיים נציג סיור שנערך בין ההר לשפלה באזור בית שמש, בו יבואו לידי ביטוי נושאים שונים אותם הדגשנו בסקירה למעלה.

חלק ב: הסיור המקראי

הסיור המקראי בדומה לסיורים אחרים דורש תכנון קפדני. התכנון כולל הכנה לקראת הסיור, ביצוע הסיור וסיכום לאחר הביצוע, תוך הדגשת אלמנטים שונים בשדה. מטרת ההכנה היא להכין את התלמיד לקראת הנושאים שיילמדו בסיור ולהקטין את 'מרחב הזרות' עם המפגש שלו בשטח.[35] על פי עקרונות אלה נציע ונדגים סיור בדגש מקראי שיתמקד באזור שבין ההר לשפלה באזור יהודה. בין עמק איילון בצפון לעמק האלה בדרום. מערך הסיור המוצג בזה מתאים לכיתות בבית הספר היסודי העוסקות בלימוד ספר יהושע ושמואל. מטרת הסיור הזה להדגים את דרך שילוב המקורות ובעיקר פרשיות מקראיות בשדה. הלימוד ייעשה תוך הבחנה במרכיבי השטח השונים: גיאוגרפיה, חי וצומח, התיישבות ועוד. הפעילות המוצגת כאן כפי שציינו מתאימה לכיתות יסוד, אך בשינוי וגיוון ההצעה ניתן להתאימה גם לקבוצות גיל אחרות. הבאנו כאן את דפי העבודה לתלמיד עם השלמות הניתנות למורה (*הכמף י"ד*). הצגת הדברים כאן היא על פי סדר הדברים שלדעתנו יש לבצעה עם התלמידים. דגם זה ניתן ליישם גם באזורים ובנושאים אחרים.

הכנת הסיור[36]

'...ארץ הרים ובקעות...' (דברים יא יא)
להבנת משמעות המעבר שבין ההר לשפלה והעמקים שבה

דף למורה

לקראת הסיור שבין שפלת יהודה להר יהודה רצינו להכין את עצמנו בהכרת השטח והכרת מספר פרקים בתנ"ך, שאותם נלמד בשלב מאוחר יותר גם בשדה.

35 'מרחב הזרות', הוא מושג שמציין את האזור הזר לתלמיד עם יציאתו לסיור, על כך הרחיב אוריון במחקרו וראה: נ' אוריון, "סביבת הלימוד החרן־כיתתית", הנ"ל, (עורך), הוראה בסביבת הלימוד החרן־כיתתית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 20–22.

36 עבודת ההכנה המוצגת כאן פותחה ונוסתה בהנחייתי בעזרת תלמידות התמחות ללימודי ארץ ישראל במכללת 'אורות ישראל', אלקנה במהלך שנת תשנ"ט.

הפעילויות בדפים אלה והמפה המצורפת, יסייעו לכם לאסוף מידע חשוב לפני היציאה לדרך. אם תיתקלו בקשיים, תוכלו להסתייע במורה.

לאחר שתשובו מהסיור ותכירו טוב יותר את השטח, נערוך פעילויות נוספות לעיון ולסיכום.

חומר עזר:

- מ' ברור, **אטלס אוניברסיטאי חדש**, 1997 (או אטלס אחר מעודכן).
- ע' אלון, (עורך), **החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת**, תל אביב 1984.

פעילויות הכנה לסיור

בשלב זה נרצה להכיר ולהגדיר את החבלים הגיאוגרפיים שבהם אנחנו עוסקים.

1. חפשו באטלס (במפת שומרון וצפון יהודה) את: הרי יהודה ושפלת יהודה (לעיתים יצויין אזור זה בשם: גבעות יהודה). סמנו שמות אלה במפת התבליט במקום המתאים (ראו מפת התבליט המצורפת).

2. צבעו את מפת התבליט בצבעים המופיעים באטלס בהתאם.

3. חפשו באנציקלופדיה כללית, ומצאו את ההגדרה למילים הבאות:
   הר: *בליטה גבוהה של פני הקרקע [לאטלה א-300 אמר].*
   שפלה: *אישור הסאוקיים גבוהה אינן עולה על 200 א'.*
   עמק: *אקום נאוק אוקץ הרים.*

4. מאפיינים של ההר לעומת השפלה (גבעות יהודה).

מאפיינים	הר	שפלה
גובה טופוגרפי [באטלס באפת שומרון וגפון יהודה]	940 א' אלוד מהרון	248 א' תל לכיש
כאות אשקעים אאוצמת [באטלס באפות אקלים]	600–800 א"א באאוצמ רה שנתי	400–600 א"א באאוצמ רה שנתי
טאפטורה אאוצמת [באטלס באפות אקלים]	17–19 אפלות	19–21 אפלות

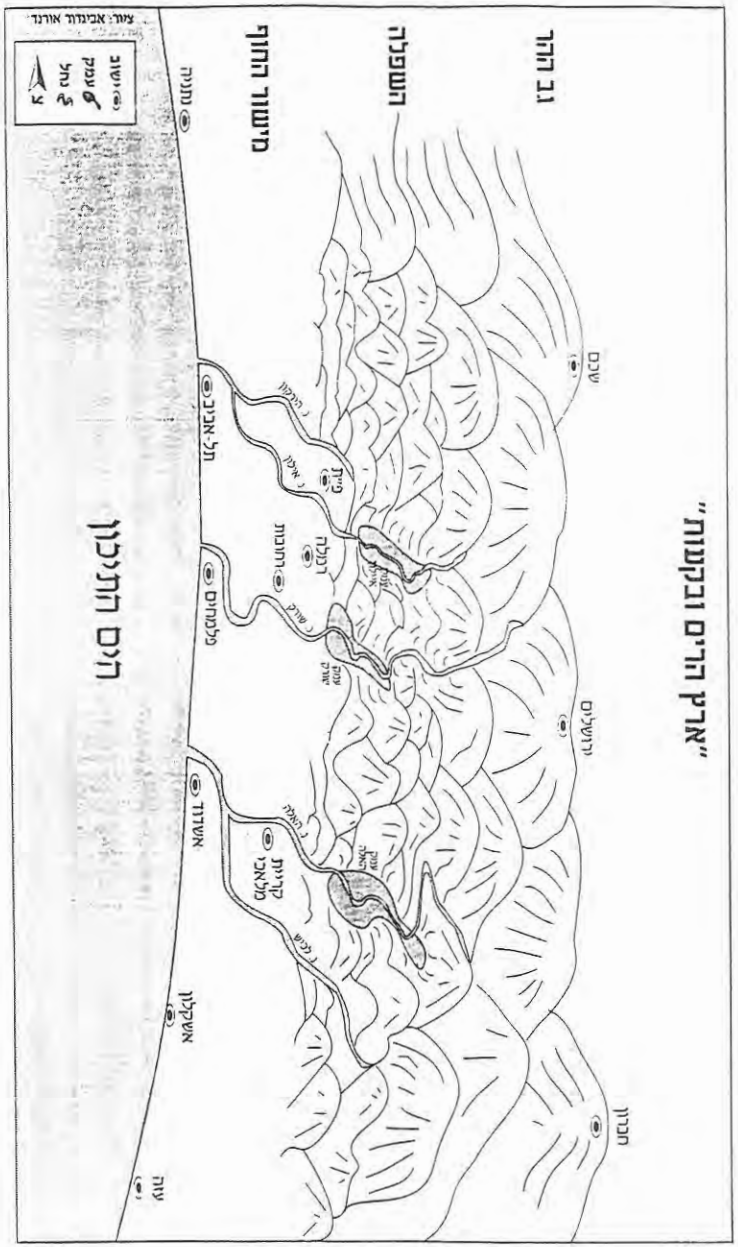

5. **הר שפלה ומישור בתנ"ך** — עיינו בקונקורדנציה חפשו את המילים: הר, שפלה, מישור. רשמו את מספר האיזכורים שלהם בתנ"ך.

	מספר איזכורים
הר	547
שפלה	20
מישור	23

אזור ההר מופיע הרבה יותר פעמים בתנ"ך מאשר שפלה מישור.
מדוע קיים לדעתכם הבדל במספר האיזכורים הזה? *ההבדל נבע מהבדל באוכלוסיית האזורים*

6. **יישובים בהר ובשפלה ובניהם** — לפניכם רשימת יישובים. עליכם למיין את שמות היישובים על פי האזור הגיאוגרפי שבהם הם נמצאים ולשבצם בטבלה.
שמות היישובים: בית שמש, תירוש, גפן, בר גיורא, נס הרים, לוזית, אדרת, גת, תל מראשה, תל לכיש, חברון, בית גוברין, תל עזקה, מסילת ציון (העזרו באטלס במפות: שומרון וצפון יהודה, דרום יהודה וצפון הנגב).

יישובים בהר	יישובים בשפלה	יישובים בגבול בין השפלה להר
הר ג'ורג'ע	תירוש, גת, תל לכיש	בית שאש, בית גוברין,
נס הרים	גפן, תל עזקה,	אדרת, מסילת ציון,
חברון	לוזית	תל ארשפה

לאחר שזיהיתם את היישובים הללו ומיקמתם אותם בטבלה, נסו למקם אותם במפת התבליט. סמנו בצבע בולט את קו המגע שבין השפלה להר במפת התבליט.

7. מהו לדעתכם מקור השם **יהודה** שאותו ציינו קודם לכן בשפלת / גבעות יהודה, והרי יהודה?
אקור השם יהודה הוא בתחום נחלת שבט יהודה שבחלקו השפלה היה באזור בית שאש.
השוו למפת נחלות השבטים. היכן בערך עבר גבולו של שבט יהודה?

8. **קו המגע שבין השפלה להר** — אם מיקמתם נכון את היישובים השוכנים בין השפלה להר תוכלו לראות קו ברור המחבר אותם.
נסו לאפיין אותו, בין מה למה הוא מפריד? *קו זה הוא קו האבק המפריד בין ההרים הגבוהים לגאוכים יותר.*
מדוע הוא עובר דווקא בתוואי זה? *הוא אינו כאן בגלל קו גיאולוגי משותף באקלים.*

9. **נחלים** — באזור הנלמד נבחין בשלושה נחלים הזורמים מההר לכיוון חוף הים: *נחל שורק, נחל האלה, נחל איילון*. מקמו נחלים אלה בטבלה הבאה בסדר נכון

מצפון לדרום וציינו שם של יישוב הסמוך לנחל באזור ההר, באזור השפלה ובאזור הגבול ביניהם.

שם הנחל	יישובים לפי אזורים		
	באזור ההר הסמוכים לנחל	באזור השפלה הסמוכים לנחל	באזור המגע שבין השפלה להר הסמוכים לנחל
נחל איילון	גבעתון נאה	בן שאן	בית ליקיה
נחל שורק	בית לחם	גת שחר	בית שאש
נחל האלה	נחלין	קרית אלאכי	נברה

10. **עמקים** — בסמוך לקו המגע שבו אנחנו עוסקים בין ההר לשפלה נחלים אלה הופכים לעמקים רחבים. ציינו עמקים אלה במפת התבליט. בעמקים אלו עוברות דרכי רוחב המקשרות את ההר והשפלה. עיינו באטלס וציינו אלו אזורים גיאוגרפיים מקשרות דרכים אלו?
דרך עמק איילון מקשרת: *בין האיזור ההר בין גוש דן לשוארון.*
דרך עמק שורק מקשרת: *בסאם שוברת אסולת ההרגלי האקשרת בין איזור החוף לירושלים.*
דרך עמק האלה מקשרת: *בין האיזור באלגור אשדוד לאזור חברון.*

11. **פרשיות היסטוריות בעמקים שבין השפלה להר** — לאורך התקופות בחרו תושבי האזור למקם את ישוביהם סביבות העמקים כך יכלו לשלוט על הדרכים העוברות בסמוך לו. נבחן את פעילות האדם באיזור העמקים לאור המקורות התנכיים. עיינו במקורות הבאים וציינו את שם העמק או היישובים אותם הזכרנו בשאלות הקודמות.

המקור	שם העמק הנזכר	שמות היישובים הנזכרים באזור
1. יהושע י, יב–יד	סאם איילון	גבעתון
2. שופטים ג, פרק טז ד	נחל שורק	נברה
3. שמואל א' יג	סאם האלה	שוכה, עזקה

ציינו בקצרה מה קרה בכל מקור
מקור 1: *אלחאת יהושוע כנגד אלכי האמורי.*
מקור 2: *פרשת האהבה של שמשון כנגד הפלשתים.*
מקור 3: *פרשת אלחאת דוד הגלית"ן בחלק מאבאק פלשתים בישראל.*

* * *

סיור בין הר לשפלה

המסלול המוצע בזה יעקוב אחר מספר פרשיות מקראיות שהתרחשו בתקופת ההתנחלות, השופטים, וראשית תקופת המלוכה באזור שבין ההר לשפלה. סיור זה ניתן לביצוע במהלך יום אחד במשך כשש שעות.

התוואי הכללי של המסלול: הסיור יתחיל באזור עמק איילון (פארק קנדה) בתצפית מחורבת עקד. שם נעסוק בנושאים הקשורים למלחמות יהושע בתקופת ההתנחלות ובחשיבות עמק איילון בתקופה זו. משם ניסע לכיוון תל בית שמש שם נצפה לעמק שורק, ונבין את חשיבותו כאזור מעבר בין הר לשפלה, שבו התרחשו אירועים מספר, המאפיינים את היות המקום אזור גבול בין ישראל ופלשתים. משם ניסע לתל צרעה ונערוך תצפית נוספת לעמק האלה. נבין את חשיבותו של עמק זה כציר מעבר בין ההר לשפלה ונעסוק שם בפרשה המפורסמת שבמאבק בין פלשתים וישראל במלחמת דוד וגוליית.

יש לזכור, מדובר במסלול שעיקרו שלוש תצפיות וקטעי הליכה קצרים. מטרתו לעקוב אחר אירועים שמתקופת ההתנחלות ועד ראשית המלוכה באזור גיאוגרפי מוגדר שבין ההר לשפלה. הסיור ייעשה תוך כדי לימוד מקורות מקראיים ומקורות נוספים ובהסתמך על עבודת ההכנה שנעשתה בכיתה והודגמה בדפים הקודמים. החומר בנידון הוא רב ומגוון, לכן נציע דרך אפשרית להדרכה, ונדגיש נקודות דידקטיות חשובות.

כל תחנה תכלול מספר סעיפים:

א. **מיקום** — המיקום צויין על פי מפה בקנה מידה 1:50000 מומלץ להשתמש במפת סימון שבילים מבואות ירושלים (מפה מספר: 10).

ב. **דרך גישה** — צוינה הדרך העכשווית הטובה ביותר. רצוי לערוך סיור מכין, ולוודא שדברים לא השתנו.

ג. **רקע קצר על האתר — הובאה רק סקירה תמציתית על המקום, והמעוניין ירחיב על פי הסעיף: 'מקורות להרחבה'.**

ד. **נקודות וסבר עיקריות שרצוי לערוך במקום** — את נקודות ההסבר ציינו בקצרה. ראה: 'מקורות להרחבה'.

ה. **מקורות להרחבה** — כיוון שהמקורות רבים ומגוונים, הגבלנו עצמנו בדרך כלל לפריטים ביבליוגרפיים מועטים, שיהיו מייצגים ועדכניים.

תחנה א' — פארק איילון, תצפית מחורבת עקד

א. מיקום

חורבת עקד ממוקמת בראש גבעה שגובה 380 מ', הצופה לעמק איילון, ועל עמק המעיינות שבפארק איילון ממזרח. הגבעה נמצאת בחלק המזרחי של הפארק בנ.צ. 1508:1383.

ב. דרך גישה

לחורבת עקד הנמצאת בתוך פארק איילון מגיעים בנסיעה בדרך נוחה. ראשית יש להגיע לכניסה המערבית לפארק משם נוסעים מזרחה בדרך סלולה כשני קילומטרים כשמצפון מזרח (משמאל), עמק המעיינות. בסיום קטע הנסיעה נגיע לשער בגדר ובסמוך לו שלט המציין את שם הגבעה: 'חרבת עקד'. יש להשאיר את הרכב במקום ולטפס לראש הגבעה בשביל ברור. בראש הגבעה עצים, שתחתם ניתן לשבת בזמן ההסבר והתצפית.

ג. רקע קצר

בגבעה ממנה נערכת התצפית אין שרידים מקראיים, בגבעה נמצאו שרידים מהתקופה ההלניסטית והרומית,[37] שמהם עולה שחורבת עקד היא אתר חשוב מאוד ושולט על דרך חשובה המקשרת בין השפלה להר.[38] בגלל יתרונותיה האיסטרטגיים של הגבעה בחרנו בה לעריכת תצפית. לרגלנו משתרע עמק איילון שישמש בעבר קרש קפיצה לנכנסים לאזור ההר, כיוון שהוא סיפק תנאים נוחים למעבר. האזור הוא מישורי ונוח לתחבורה, במקום נמצאים עד היום מקורות מים רבים. והוא נוח למעבר. מסיבה זו הפך לציר מעבר חשוב באזור זה. מגע זה שבין הר לשפלה באזור זה הפכו את העמק למוקד פעילות לאורך תקופות היסטוריות ארוכות, אנו נתמקד בארועים המקראיים.

ד. נקודות הסבר עיקריות

עיקר ההסבר יתבסס על תצפית ונקודות בולטות שניתן לראות ממנו. נקודות עיקריות שניתן לראות נציין מדרום לצפון: אזור קיבוץ נחשון, תל גזר, רמלה ואזור גוש דן, שעלבים ואזור העיר מודיעין. במרכז התצפית כמובן עמק איילון המשתרע מתחתנו.

כיון שהנושאים מגוונים ורבים, נציין את הנקודות העיקריות, שאותם ניתן להסביר במקום זה הקשורים לתקופת המקרא, בציון המקורות העיקריים, בטבלה מסכמת:

37 על חקירת המקום ומעט מהממצאים ראה: מ' גיחון, "ההבט הצבאי של מרד בר־כוכבא, על פי חקר מערות המסתור", **קתדרה**, 26, (תשמ"ג), עמ' 30–42.

38 על חקירת מערכת הדרכים ומבני השרותים הסמוכים לדרך ראה: מ' פישר, צ' צוק, **הכביש הרומי אמאוס–ירושלים**, תל אביב תשמ"ה.

אירועים היסטוריים מרכזיים בתקופת המקרא, עליהם ניתן לתת הסבר מהתצפית בחורבת עקד לכיוון עמק איילון

תקופה	ארועים מרכזיים	הערות / מקורות
ברונזה מאוחרת 1500–1200 לפנה"ס	המצרים שולטים בארץ, הבטחון מעורער, מצב כלכלי גרוע, וערים נלחמות זו בזו. בארץ מסתובבים נוודים הקרוים חבירו. באזור זה העיר גזר מרכזית ומנסה להשתלט על האזור כולו. מלך גזר מלכיאל מנסה לחדור לתחום מלך ירושלים בינהם נערך קרב בעמק אילון.	תעודות אל עמרנה
תקופת ההתנחלות 1200 לפנה"ס	מלחמת יהושוע כנגד חמשת מלכי האמורי. מלך גזר לא מצטרף למלחמה זו בגלל מתיחות בינו לבין מלך ירושלים. בשלב שיהושע כובש את לכיש מלך גזר (הורם), בא לעזור לו ומוכה קשות על ידי יהושע. שבט דן מנסה להתנחל בעמק אך האמורי דוחק אותו להר. בתקופה זו נכנסים הפלשתים ומתיישבים בקו החוף והעיר המזרחית שלהם היא גזר.	יהושע י, ח–יג יהושע י, לג שופטים א, לד–לה
תקופת הממלכה המאוחדת (תקופת ברזל I) 1200–928 לפנה"ס	בתקופה זו אנחנו עדים למלחמות בפלשתים באזורים שונים בארץ. דוד מכה בהם עד לאזור גזר. בימי שלמה פרעה מלך מצרים מכה את הכנעני, כובש את גזר ונותן אותה מתנה לשלמה. בימי שלמה עמק איילון נמצא בתחום המחוז השני ונציבו בן דקר.	שמואל ב, ה, כה דברי הימים א, כ, ד מלכים א, ט, יז מלכים א, ד, ט
תקופת ממלכת יהודה 928–587 לפנה"ס	העמק בתחום ממלכת יהודה ורחבעם מבצר אותה, את איילון וצרעה. האזור כולו נהרס בעת חורבן ממלכת יהודה בימי הבבלים.	דברי הימים ב, יא, י
התקופה הפרסית וההלניסטית 587–37 לפנה"ס	בתקופת שיבת ציון, יהודה מאבדת חלק מתחומיה. עמק איילון וסביבתה שייכים לפלך בית הכרם, היישוב המרכזי באזור הוא אמאוס. אמאוס – שיבוש של השם 'חמתן', 'חמתי', על שם המים החמים שנבעו באזור. בתקופה זו באמאוס עיר חקלאית, מעורבת ומשגשגת. בשנת 165 לפנה"ס יהודה מביס את הצבא הסלווקי במקום. לאחר מות יהודה המכבי בקרב אלעשה המצביא הסלווקי בקכידס משתלט על הארץ והוא בונה שורה של מבצרים ביניהם גם את אמאוס (חורבת אל-עקד). בהמשך התקופה החשמונאית גזר מאבדת את חשיבותה והעיר המרכזית באזור הופכת להיות אמאוס, חשיבותה באה ממיקומה על הציר המרכזי ירושלים–אמאוס.	חשמונאים א, ד א–ב קדמוניות יב, ז ד חשמונאים א, ט נ–נא אבות דרבי נתן ב כז.

ה. מקורות להרחבה

1. א' יצחקי, **עמק איילון ואתריו**, תל אביב 1990.
2. ו"ג, דיוור, **גזר, צומת דרכים בארץ ישראל הקדומה**, תל אביב 1998.
3. י' אריאל, **עוז וענווה, עיונים ביהושוע ושופטים**, חיספין תשנ"ו, עמ' 92–107.
4. י' אפעל, "מערכת גבעון ובעית מסע יהושע לדרום הארץ", י' ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא**, תל אביב תשל"ח, עמ' 76–90.
5. מ' פישר, "הדרך ירושלים־אמאוס לאור החפירות בחורבת מצד", א' כשר ואחרים (עורכים), **יון ורומא בארץ־ישראל**, ירושלים 1989, עמ' 185–206.
6. ר' שלו, **אמאוס, תחומה וסביבותיה בתקופה הרומית־ביזנטית**, עבודת גמר, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשנ"ד.
7. י' מייטליס, **הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ח [לנושא שלנו יש לעיין בעיקר בפרק הסיכום: "מאפייני תרבות ההר משלהי האלף השלישי ועד למחצית האלף השני לפנה"ס", עמ' 184–189].

תחנה ב' — תל בית שמש

א. מיקום

תל בית שמש נמצא בסמוך לכביש הראשי המחבר את בית שמש עם בית גוברין בנ.צ. 1286:1477. גובה התל 240 מ' מעל לפני הים.

ב. דרך גישה

מצומת שמשון נוסעים דרומה לכיוון העיר בית שמש (על כביש מספר 38). חולפים על פני מסילת הברזל, וקילומטר וחצי אחריו בצד ימין (מערב) נמצא התל.

ג. רקע קצר

תל בית שמש כמו גם חרבת עקד, ממוקם בנקודה בעלת חשיבות אסטרטגית במעבר שבין השפלה להר. אפשר לצפות ממנו לעמק שורק הפורה, שהוא מהווה גם דרך גישה להר.

התל נחפר בראשית המאה, בין השנים 1911–1912, על ידי מקנזי, מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל, בין השנים 1928–1931 חפרה בתל משלחת בריטית, וכיום חופרת בו משלחת של אוניברסיטת תל אביב, בראשותו של ד"ר שלמה בונימוביץ'.

העיר בית שמש התקיימה מהתקופה הכנענית ועד לתקופה הביזאנטית, בהפסקות קצרות.

מקור השם בית שמש כנעני, והוא מעיד כנראה שבמקום התקיים פולחן לאל השמש.

בית שמש שכנה על גבול הנחלות של יהודה ודן, וככזו היא מוזכרת פעם בגבולו של

זה ופעם בגבולו של זה (יהושע יט מא; יהושע טו י). העיר בית שמש הייתה בשלטון ישראלי בזמן שהובא אליו ארון ה', כפי שמוזכר בספר שמואל א, ו. בימי שלמה נזכרת בית שמש כעיר בנציבותו (מלכים א, ד ט), ובאיזכורים נוספים מתקופת המלוכה, ולאחר מכן בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזאנטית, המקום היה יישוב קטן ופחות חשוב. במקום נמצאו גם ממצאים פלשתיים, דבר המעיד על קשר וקרבה לפלשתים שהיו באזור.

ד. נקודות הסבר עיקריות

התל צופה על סביבתו הקרובה וממנו ניתן לערוך תצפית טובה לכיון מערב, לעבר עמק שורק, וכן לכיוון ההר הנמצא ממזרח. בין הנושאים שראוי להתמקד בהם:

1. החשיבות הגיאוגרפית של מקום בית שמש בין הר לשפלה.
2. מקום פעילותו של שמשון בין צרעה ואשתאול.
3. מסלול נדודי ארון הברית מכיוון עקרון לכיון בית שמש: "...על דרך בית שמש במסילה..." (שמואל א, ו יב), בעמק שורק.
4. מיקום בית שמש כנקודת גבול בין שבט יהודה ודן.

ה. מקורות להרחבה

1. ש' בונימוביץ' וצ' לדרמן, "שש עונות חפירה בתל בית שמש — עיר בגבול יהודה", **קדמוניות**, 113, (תשנ"ז), עמ' 22-37.
2. ש' בונימוביץ' וצ' לדרמן, "שבע עונות חפירה בתל בית שמש — עיר בגבול יהודה", א' אקרמן (עורך), **השפלה — אדם, טבע ונוף**, כנס שנתי השמונה עשרה של המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת־גן, תשנ"ח, עמ' 21-28.
3. י' רוזנסון, **הפלשתים במקרא, במדרש ובמקורות חיצוניים**, אלקנה תשנ"ו.
4. י' רוזנסון (עורך), **בעקבות ארון ה', על נדודי הארון בשפלת יהודה**, אלקנה תשנ"ח.
5. ג"א רייט, "בית שמש", א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים 1992, עמ' 226-230.

תחנה ג' — תל עזקה

א. מיקום

תל עזקה נמצא ממערב לכביש המחבר את בית שמש עם בית גוברין כשבעה קילומטרים דרומה לתל בית שמש בנ.צ. 1232:1440. בגובה 320 מ' מעל לפני הים והוא מתרומם כמאה מטר מעל לעמק האלה.

ב. דרך גישה

למגיעים מצפון יש לחלוף על פני המושב זכריה, כחצי קילומטר מדרום לו מגיעים

לצומת ובו נוסעים מערבה (ימינה), לכיוון צומת ראם. לאחר קילומטר וחצי ישנה הסתעפות דרומה (שמאלה), נוסעים בדרך זו כקילומטר עד להסתעפות מזרחה (שמאלה), דרך זו מוליכה לחניון הנמצא בסמוך לראש התל.

ג. רקע קצר

עזקה היא אחת מערי השפלה החשובות, חשיבותה באה לה כתוצאה מכך, שהיא שוכנת בסמוך לצומת דרכים. דרך אחת שבאה מכיוון מערב ודרך נוספת עימה הגענו והעושה דרכה דרומה לכיוון בית גוברין. בנוסף לכך תל עזקה שוכן במקום תצפית נפלא על העמק הנמצא תחתיו.

עזקה נזכרת לראשונה במקרא בפרשת בריחתם של חמשת מלכי האמורי אשר הכה יהושע (יהושע י י-יא). המקום מתפרסם בעיקר בראשית תקופת המלוכה במלחמתם של דוד וגוליית (שמואל א, יז). עזקה נכללה במחוז השפלה הצפוני של יהודה (יהושע טו לה), ולאחר חלוקת הממלכה מבצר אותה רחבעם כנגד פלישה מצרית מדרום (דברי הימים ב, יא ט). עזקה ולכיש היו הערים האחרונות שהחזיקו מעמד ביהודה עם הפלישה הבבלית ערב חורבן בית ראשון בימי נבוכדנאצר. עדות לנפילתה של עזקה אנחנו שומעים ממכתב ארבע שנמצא בלכיש המעיד על נפילתה של עזקה: "כי אל משואות לכיש נחנו שומרים, ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה". בימי שיבת ציון חוזרים כמה משפחות למקום (נחמיה יא ל), עזקה ממשיכה להתקיים בימי בית שני ומתקופת מרד בר כוכבא יש עדויות למחילות מסתור במקום שכנראה מעידה על כך שתושבי המקום לקחו חלק במרד.

התל נחפר בשנים 1898-1899 בידי בליס ומקאליסטר, מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל, והם חיזקו את הזיהוי של התל עם עזקה.

ד. נקודות הסבר עיקריות

התל צופה על סביבתו הקרובה והרחוקה וניתן ממנו לערוך תצפית גם למערב לאזור פלשת וכן לכיוון מזרח לעבר הר חברון ועמק האלה הנפרש למטה. יש להתחשב בשעה בעת שמגיעים למקום. בשעת בוקר התצפית מערבה טובה יותר ובשעות אחר הצהרים המבט מזרחה בהיר יותר.

1. החשיבות הגיאוגרפית של המקום בין ההר לשפלה והשליטה על צומת הדרכים המובילה לעמק האלה.
2. מאבק פלשתים וישראל בראשית תקופת המלוכה ומלחמת הביניים שבין דוד וגוליית.
3. חשיבות המקום כאחת מערי הביצור בין השפלה להר בעיקר בימיו של רחבעם אך גם בתקופות אחרות.
4. סיכום — בנקודה זו יש מקום לערוך סיכום של הסיור כולו שיעקוב אחר האירועים המקראיים בין ההר לשפלה בסמוך לעמקים הרחבים הנמצאים בסמוך להם: עמק איילון, שורק, ועמק האלה. הדגשת המשמעות המקראית מתעצמת לאור הבנת הגיאוגרפיה של הסביבה ושילובה במקורות הכתובים.

ה. מקורות להרחבה

1. ש׳ אברמסקי, ״הפלשתים — מוצאם, תרבותם וראשית תולדותיהם״, הנ״ל (עורך), **עולם התנ״ך, שמואל א**, תל אביב 1993, עמ׳ 51–61.
2. ש׳ ורגון, ״נדודי דוד, ניתוח גיאוגרפי היסטורי״, ע׳ המנחם, (עורך), **הגות במקרא**, תל אביב תשמ״ד, עמ׳ 110–128.
3. מ׳ עתניאל, **גויי הים בארץ ישראל בתקופת המקרא**, תל אביב תשמ״ח.
4. א׳ פיינרמן, ״קרב דוד וגולית בעמק האלה, עצות ממדריך למדריך״, **על אתר**, ג (תשנ״ח), עמ׳ 155–166.
5. ז׳ קלאי, ״מלחמותיו של שאול״, י׳ ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא**, תל אביב 1970, עמ׳ 132–145.
6. א׳ שטרן, ״עזקה״, הנ״ל (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים 1992, עמ׳ 1165–1167.
7. י׳ רוזנסון, ״דוד מול גולית — המקום שבו נוצרה המלוכה״, הנ״ל, **מארץ ישראל של מעלה לארץ ישראל של מטה**, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 47–52

פעילויות סיכום

לאחר הסיור בו יכולנו להתרשם מהאזור שבין ההר לשפלה ננסה ללמוד כמה דברים נוספים, המאפיינים את אותו אזור בהסתמך על הנופים שראינו.

1. מזונו של האדם

בתקופות קדומות סל מזונו של האדם היה מגוון למדי, הוא לא היה מגוון כמו סל המזון שאנו אוכלים כיום, אך בניגוד לנו גידל האדם את מזונו בכוחות עצמו בשדות הקרובים לביתו. על סמך אותם פרשיות שלמדנו בשטח והנוף שראינו בסיור ננסה לאפיין את מזונו של האדם בין ההר לשפלה

מקור	סוג מזון
שופטים יג ד	יין
שופטים טו א	חיטה
שופטים טו ה	גיתין

2. עולם החי בין הר לשפלה

באותן פרשיות שהתרחשו באזור זה בו אנחנו עוסקים מוזכרים גם בעלי חיים שונים שחיו כאן באופן טבעי. האדם ניצל אותם לצרכים שונים שחלק מהם באים לידי ביטוי במקורות שלמדנו בשדה. נרצה לחזור מעט על המקורות ולשרטט את תמונת עולם החי באותם ימים.

מקור	סוג בעל חיים
שופטים יד ה	אריה
שופטים טו ד	שועלים
שופטים טו טז	חמור
שמואל א יז לד	אריה, דוב

לאחר שסיימתם לזהות את בעלי החיים גשו לאנציקלופדיה החי והצומח של ארץ ישראל והוסיפו מעט מידע על אותם בעלי חיים שהזכרתם ברשימה זו.

שם בעל חיים: _____

אינפורמציה מהאנציקלופדיה: _____

_____

שם בעל חיים: _____

אינפורמציה מהאנציקלופדיה: _____

_____

שם בעל חיים: _____

אינפורמציה מהאנציקלופדיה: _____

3. ובסוף

א. ירושלמים הנוסעים לתל אביב נוהגים לעיתים להשתמש בביטוי ׳אנו יורדים לשפלה׳, מה תאמרו להם?

_____

ב. ׳ארץ הרים ובקעות׳ (דברים יא יא) והשפלה היכן?

_____

סיכום

הסיור המקראי שהדגמנו כאן מציין שלב בהתייחסות לנוף ולשדה במערך הלימודים בתנ"ך וגם במקצועות אחרים. הדגמנו כאן את השינוי העמוק שחל במהלך שנים מעטות ביחס מורים ומחנכים ליציאה לשדה ובשילוב המקורות היהודיים בו. המפגש עם ארץ ישראל עוזר לקשר בין טקסט לשטח. מצב שבעבר הלא רחוק היה בעיקר נחלתם של משוגעים לדבר וכיום תופעה מקובלת יותר. אין ספק שעוד הרבה מאוד ניתן וצריך לעשות, אך יחד עם זה ניתן להסתכל בסיפוק בהתקדמות שנעשתה בשנים האחרונות מאז ההתיישבות המחודשת בחבלי ארץ ישראל השונים.

בסיור המוצע בזה ניסינו להדגים את דרך ההוראה המשלבת שהיא כל כך קשה לרבים מאתנו. כלומר לצאת לחבל ארץ מצומצם (במקרה זה במעבר שבין ההר למישור), ולראות כיצד השטח על מרכיביו השונים יכול להיות מעין מעבדת שדה שבמובנים מסוימים כמעט ולא השתנתה מאז ימי המאורעות המקראיים שהתרחשו בהם. ובתוכם ניתן ללמוד פרקי מקרא כמעט כמו בימים בהם הסתובבו במקום הדמויות המקראיות. אם נשכיל להשתמש במעבדת שטח זו, אין ספק שתלמידינו יצאו נשכרים והקשר שלהם לארץ ולעברה יצאו מחוזקים מהעניין כפי שצוינו הדברים בראש רשימה זו.

תקוותנו שהצעת הסיור במכלול השלם הכולל לימוד מכין, ביצוע סיור בשטח, ולימוד מסכם יוסיפו נדבך נוסף לביסוס הקשר שבין ההוראה בכיתה לסיור הלימודי בשדה בלימוד נושאים שונים בכלל והוראת התנ"ך בפרט.